

УДК 343.121

Кастарнов Дмитро Борисович –
ад'юнкт кафедри кримінального
процесу Національної академії
внутрішніх справ

ОБСТАВИНИ, ЯКІ ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ ОСОБУ ОБВИНУВАЧЕНОГО, У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Здійснено аналіз норм кримінального процесуального законодавства та доказового права, що стосуються обставин, які характеризують особу обвинуваченого, у країнах англосаксонської та романо-германської правових систем. Визначено можливості запозичення зарубіжного досвіду правотворення для національного законодавства.

Ключові слова: особа обвинуваченого; обставини, що характеризують особу обвинуваченого; предмет доказування; кримінальний процес зарубіжних країн.

Принципи правової держави та демократичного суспільства, міжнародно-правові стандарти захисту прав людини слугують підґрунтям кримінального процесуального законодавства всіх демократичних країн світу. Водночас кожна країна має власний шлях розвитку законодавства та правозастосовної практики.

Вивчення кримінального процесуального законодавства зарубіжних країн, наукових публікацій, присвячених різним проблемам кримінальної процесуальної діяльності, доводить, що доказування обставин, які характеризують особу обвинуваченого, відбувається та має важливе значення для будь-якого кримінального процесу, незалежно від країни та її приналежності до певної правової системи (сім'ї). Така діяльність у різних країнах має певну специфіку, що зумовлено об'єктивними залежностями різних правових систем від соціальних,

політичних, економічних, історичних, культурних та інших особливостей розвитку суспільства. Тому цілком закономірно, що досвід нормотворення та правозастосовної практики різних країн потрібно вивчати з позицій пошуку певних універсальних, загальних положень, які можуть бути корисними для вдосконалення національного законодавства та практики, водночас урахування специфіки національного досвіду обов'язково потрібне задля уникнення механічного копіювання. Такий підхід було використано як головний під час вивчення зарубіжного досвіду доказування обставин, що характеризують особу обвинуваченого.

У Федеральних правилах про докази США визначено характеристики різних учасників кримінального провадження як докази (з позицій допустимості). Для формування комплексного уявлення про значення, зміст і допустимість як доказу таких характеристик розглянемо ті, що окремо визначені згаданими Правилами.

Так, у правилі 404 «Характеристика особи, що недопустима як доказ поведінки особи. Винятки. Інші злочини» зазначено:

а) характеристика як доказ взагалі. Характеристика поведінки особи або рис її характеру є недопустимим доказом того, що особа поводитись відповідно до них у конкретному випадку. Виняток лише становлять:

1) характеристика обвинуваченого, тобто з'ясування тих рис характеру, що стосуються справи та представлені як доказ власне обвинуваченим, а також стороною обвинувачення, щоб заперечити ті, що були представлені обвинуваченим;

2) характеристика потерпілого, зокрема визначення тих рис характеру потерпілого, що стосуються справи та представлені як доказ обвинуваченим, а також стороною обвинувачення, щоб заперечити ті, що були представлені обвинуваченим, якщо вони представлені в справах про вбивства, з метою доведення, що потерпілий напав перший;

3) характеристика свідка, зокрема та, що передбачена правилами 607, 608, 609;

б) інші злочини, правопорушення або діяння. Докази, що свідчать про вчинення інших злочинів, правопорушень або діянь,

є недопустимими, якщо вони подані з метою доведення, що особа діяла аналогічним чином. Однак вони можуть слугувати доказами для інших цілей, зокрема доведення мотиву, можливості, наміру, підготовки, планування, обізнаності, знання особи, відсутності помилки або нещасного випадку, якщо в кримінальних справах на підставі клопотання обвинуваченого сторона обвинувачення представить відповідне повідомлення про їх використання до початку судового процесу, або з дозволу суду й на підставі поважної причини під час суду, з викладенням загального сенсу подібних доказів, які вона збирається представити під час судового слухання.

Отже, у Федеральних правилах про докази США характеристика обвинуваченого, а також інших учасників кримінального процесу в частині поведінки та рис характеру взагалі є недопустимим доказом, водночас визначено винятки, за яких таку характеристику можна використовувати як доказ. Так само недопустимими є докази, що свідчать про вчинення особою інших злочинів, правопорушень або діянь (за наявності певних винятків).

У Правилах також зазначено способи доказування характеристик особи:

а) репутація або думка. У всіх справах, у яких характеристика особи або рис її характеру визнана допустимим доказом, такі докази можуть набувати форм показань про репутацію особи. Під час перехресного допиту допускається дослідження конкретних випадків поведінки особи, що стосуються справи;

б) конкретні випадки поведінки. У справах, у яких характеристика особи або рис її характеру є істотним елементом обвинувачення, позову чи захисту, можливим є доведення конкретних випадків поведінки цієї особи.

Правило 406. Звички. Звичайна практика. Доказ звички особи або звичайної практики організації, підтверджений або непідтверджений, незалежно від наявності свідків, є допустимим доказом того, що особа або організація діяли відповідно до звички або звичайної практики.

Аналогічні підходи наявні також у Кримінальному процесуальному кодексі (КПК) України.

У кримінальному провадженні США відомості, що характеризують особу обвинуваченого, оформлюють у вигляді довідки. Їх збирають протягом тривалого періоду починаючи із з'ясування, чи не притягувався він до відповідальності, коли був неповнолітнім; значну увагу приділяють освіті, навчанню, роботі, професійним навичкам; обов'язково з'ясовують стан його фізичного та психічного здоров'я; окремо встановлюють платоспроможність обвинуваченого; обов'язково зазначають інформацію про судимості. Якщо порівнювати з вітчизняною правозастосовною практикою, то можна стверджувати, що в такому переліку відображено фактично ті самі обставини, що характеризують особу обвинуваченого, які з'ясовуються в кримінальних провадженнях на території України. Водночас привертає увагу відсутність інформації про соціальні зв'язки та стосунки обвинуваченого з іншими особами (колегами, сусідами, потерпілим, свідками, іншим учасниками кримінального процесу тощо), а також щодо його поведінки під час досудового розслідування.

Форма довідки більш зручна, ніж практика зазначення обставин, що характеризують особу обвинуваченого, у документах, складених за результатами процесуальних дій (як це відбувається у вітчизняній правозастосовній практиці).

В англійському кримінальному процесуальному праві сукупність правил про докази, подібно до США, посідає особливе місце і визначається як окрема галузь права – доказове право (law of evidence). Обставини, що підлягають доказуванню, поділяються на дві групи:

обставини, пов'язані зі злочинним діянням (так звані фактичні обставини – facts): а) обставини, що становлять предмет обвинувачення та підлягають встановленню судом під час винесення вироку (facts in issue). Ідеться про факти, які можна назвати основними або головними, пов'язаними із сутністю обвинувачення; б) обставини, на підставі яких можна робити висновки про головні факти. Другу групу фактичних обставини називають «факти, які стосуються суті обвинувачення» (facts relevant to the issue); в) побічні (супутні) обставини (collateral facts), тобто ті, які мають значення у зв'язку з конкретним

випадком, наприклад, для підтвердження або спростування певних способів доказування.

обставини, пов'язані з особистістю учасників судового розгляду (підсудний та потерпілий). Це переважно обставини, пов'язані з особою обвинуваченого (судимість, попередня поведінка тощо). Вони не є предметом доказування, тобто такі відомості не повинні слугувати доказами. Зазначений постулат уважають однією з класичних догм англійського доказового права. Його сенс полягає в тому, що до того, як вирішено питання про винуватість обвинуваченого, дослідження в суді обставин, які стосуються його особистості й не пов'язані безпосередньо із сутністю обвинувачення, здатне спричинити упереджене ставлення суду стосовно особи, що може призвести до винесення несправедливого вироку [1, с. 87–90].

Дослідники кримінального процесуального законодавства Австрії визначають обставини, які характеризують особу обвинуваченого, у контексті предмета й процесу доказування. Зокрема, предмет доказування вони тлумачать як коло обставин, що мають бути з'ясовані під час провадження досудового розслідування та судового розгляду (шляхом подання відповідних доказів сторонами й отриманих безпосередньо судом) для вирішення питання про наявність кримінально караного діяння, винуватості особи та необхідності застосування до неї заходів кримінального покарання. Так, предметом доказування є всі обставини, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи. Серед них виділяють такі групи: а) безпосередньо значущі факти, тобто ті, що відображають об'єктивну та суб'єктивну сутність кримінально караного діяння (головні факти); б) факти, непрямо (побічно) значущі для справи, тобто такі, які хоча й не мають вирішального значення, проте в сукупності дають змогу зробити висновок про істинність безпосередньо значущих у справі фактів (непрямі факти часто називають доказами); в) допоміжні факти, що мають значення для оцінювання окремих наданих або одержаних доказів (до них належать, наприклад, обставини, що доводять хибність слів свідка, який давав показання, або встановлюють справжність сумнівного документа, який є доказом) [2, с. 57].

З'ясовано значення обставин, що характеризують особу обвинуваченого, для обрання запобіжного заходу. Зокрема, у разі вчинення злочинів, за які за законом загрожує покарання у вигляді позбавлення волі понад п'ять років, попередній висновок застосовують за наявності таких підстав, проте з урахуванням обставин, що характеризують особу обвинуваченого й умови його життя, зокрема, чи має він постійне місце проживання в країні, чи перебуває він у нормальних сімейних стосунках, чи не потрапляв він до установ для втікачів (бродяг), чи не було його раніше притягнуто до кримінальної відповідальності тощо (§ 180 абз. 3 КПК Австрії) [2, с. 80].

У КПК ФРН відсутня окрема стаття, де б згадувалося про доказування обставини, що характеризують особу обвинуваченого. Проте зазначене положення відображено в контексті передумов попереднього ув'язнення; підстав застосування тримання під вартою (§ 112). Так, зазначено, що підстави застосування тримання під вартою наявні, якщо з огляду на конкретні факти:

1) встановлено, що обвинувачений не має місця проживання на території ФРН або переховується;

2) з'ясовано, що існує небезпека ухилення обвинуваченого від участі в кримінальному процесі (небезпека ухилення);

3) існує серйозна підозра стосовно того, що обвинувачений:

а) буде знищувати, змінювати, усувати, приховувати або фальсифікувати докази;

б) здійснюватиме зловмисний вплив на інших обвинувачених у тій самій справі, свідків, експертів;

с) схилитиме інших до таких дій.

Деталізовано такі обставини в коментарі, згідно з яким небезпека втечі полягає в неможливості кримінального переслідування внаслідок перебування обвинуваченого в нелегальному становищі. Це положення також стосується дій обвинуваченого, не пов'язаних із переміщенням у просторі, наприклад, ухилення від участі в процесі внаслідок ексцесивного вживання наркотичних засобів або відмови приймати медикаменти. Для встановлення цієї підстави слід ураховувати, з одного боку, характер обвинуваченого, існування міцних соціальних зв'язків на території ФРН (сім'я, робота), зв'язків за

кордоном, а з іншого – особливості вчиненого діяння, очікуване покарання та кримінальні провадження в інших справах, ініційованих проти нього. Наявність небезпеки ухилення, як правило, констатують, якщо обвинувачений несподівано переїжджає або змінює місце роботи, використовує чуже ім'я або фальшиві документи, раніше переховувався від кримінального переслідування або є членом терористичної організації, встановлено лабільність обвинуваченого, ексцесивну схильність до азартних ігор і вживання наркотиків, відсутність міцних соціальних зв'язків у ФРН та наявність зв'язків і майна закордоном (Meyer-Goßner, StPO, 55. Aufl. 2012, § 112 Rn. 20) [3].

Аналогічним є підхід і в КПК Швейцарії. Згадування про обставини, які характеризують особу обвинуваченого, також наявне в нормах щодо обрання (застосування) запобіжного заходу. Згідно зі ст. 221 КПК 2007 р., тримання під вартою можливе лише тоді, коли існують серйозні підозри в учиненні злочину або кримінального проступку та є підстави вважати, що особа:

а) вдавшись до втечі, ухилився від участі в кримінальному судочинстві або від очікуваної санкції;

б) вплине на осіб або докази, щоб завадити встановленню істини;

с) шляхом учинення тяжких злочинів або кримінальних проступків суттєво загрожує безпеці інших осіб після того, як вона вже вчинила аналогічні діяння [4]. Зі змісту інших норм КПК Швейцарії можна зробити висновок, що, незважаючи на те, що обставини, які характеризують особу обвинуваченого, не визначені в окремій статті, їм приділено значну увагу на різних стадіях кримінальної процесуальної діяльності залежно від конкретних обставин розслідування: для вибору тактики й порядку проведення процесуальних дій, обрання запобіжного заходу та ін.

Вивчення КПК країн пострадянського простору засвідчило, що норми, у яких ідеться про предмет доказування, у тому числі й доказування обставин, що характеризують особу обвинуваченого, мають схожу конструкцію. Зміст таких обставин теж подібний.

У п. 5 ст. 126 КПК Туркменістану (Обставини, що підлягають доказуванню в кримінальній справі) зазначено обставини, що характеризують особу обвинуваченого. Їх доказування є необхідним

для індивідуалізації кримінальної відповідальності та має значення для встановлення обставин, що виключають злочинність діяння, а також обставин, які звільняють від кримінальної відповідальності й міри покарання. Коло обставин, що характеризують особу обвинуваченого, передбачають такі їх групи:

соціально-демографічні ознаки (прізвище, ім'я, по батькові, стать, місце проживання, вік, сімейний стан, професія, освіта тощо);

соціально-правовий статус особи (громадянство, місце роботи, посада, звання, державні нагороди, наявність службового імунітету та ін.);

обставини, що характеризують особу як члена соціальної спільноти (наявність утриманців, поведінка в побуті, на роботі, ставлення до моральних норм тощо);

фізичні та психо-фізіологічні ознаки особистості (наявність захворювань, психічних розладів чи інших хворобливих станів психіки, алкогольна або наркозалежність тощо). Остання група обставин дає змогу вирішувати питання про осудність чи неосудність особи, яка вчинила діяння, заборонене кримінальним законом.

Ці групи обставин безпосередньо не визначено в правовій нормі, їх деталізовано в коментарі [5, с. 175–176].

Інший підхід обрав законодавець Латвії: у ст. 124 КПК Латвії (Предмет доказування) зазначено:

1) предметом доказування є сукупність усіх доказуваних під час кримінального процесу обставин і пов'язані з ними факти, зокрема допоміжні;

2) у кримінальному процесі підлягає доказуванню наявність або відсутність складу злочинного діяння, а також інші передбачені Кримінальним законом та цим Законом обставини, що мають значення для справедливого врегулювання конкретних кримінально-правових відносин;

3) пов'язані факти не підлягають доказуванню в кримінальному процесі обставинами, але пов'язані з ними й дають підстави зробити висновки про обставини, які доказуються;

4) допоміжні факти обґрунтовують достовірність або недостовірність будь-якого іншого доказу, а також можливість чи неможливість використовувати його в доказуванні;

5) обставини, що є предметом доказування, уважають доказаними, якщо під час доказування виключено будь-які розумні сумніви щодо їх наявності чи відсутності.

Отже, у КПК Латвії окремо не визначено обставини, що характеризують особу обвинуваченого як обставину, що підлягає доказуванню, власне як й інші елементи предмета доказування, крім складу злочинного діяння. Водночас зі змісту правової норми випливає, що обставини, які характеризують особу обвинуваченого, можна визначати як «інші передбачені Кримінальним законом та цим Законом обставини, що мають значення для справедливого врегулювання конкретних кримінально-правових відносин» (п. 2 ст. 124 КПК Латвії). Такий висновок підтверджено, наприклад, у положеннях п. 7–8 ст. 71 КПК Латвії (Права обвинуваченого в суді першої інстанції), де зазначено, що в суді першої інстанції обвинувачений має право:

7) викласти власну думку щодо кожного обговорюваного питання, якщо воно поширюється на його обвинувачення або на особисті дані, що його характеризують;

8) брати участь у перевірці, що проводиться безпосередньо й усно щодо кожного доказу, якщо доказ поширюється на його обвинувачення або на особисті дані, що його характеризують.

У п. 4 ст. 82 КПК Киргизької Республіки (Факти та обставини, які підлягають доказуванню) зазначено, що в кримінальній справі підлягають доказуванню обставини, які характеризують особу обвинуваченого, підсудного [6].

У КПК Республіки Білорусь окрему статтю присвячено обставинам, що підлягають доказуванню в кримінальній справі (ст. 89). У п. 3 йдеться про обставини, які впливають на ступінь і характер відповідальності обвинуваченого (обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність, характеризують особу обвинуваченого). У ч. 2 ст. 89 КПК Республіки Білорусь зазначено, що в кримінальних справах про злочини, учинені неповнолітніми, підлягають встановленню такі обставини:

- 1) вік неповнолітнього (число, місяць, рік народження);
- 2) умови життя та виховання;
- 3) ступінь інтелектуального, вольового й психічного розвитку;
- 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників [7].

У п. 5 ст. 113 КПК Республіки Казахстан (Обставини, що підлягають доказуванню в кримінальній справі) визначено перелік таких обставин. Тут, зокрема, ідеться про обставини, які характеризують особу підозрюваного, обвинуваченого. У ч. 6 ст. 115 (Показання підозрюваного, потерпілого, свідка) стосовно обставин, які характеризують особу обвинуваченого, зауважено, що вони не можуть слугувати підґрунтям обвинувачення та використовуються як докази лише для вирішення питань, пов'язаних із призначенням покарання або звільненням від покарання [8].

У п. 23 ст. 3 КПК Грузії (Роз'яснення основних термінів та цілей цього Кодексу) зазначено, що докази – інформація, представлена до суду у встановленому законом порядку, такі, що містять цю інформацію, предмети, документи, речовини чи інші об'єкти, ґрунтуючись на яких, сторони в суді підтверджують або спростовують факти, дають їм правову оцінку, виконують обов'язки, захищають власні права та законні інтереси, а суд встановлює наявність або відсутність факту або діяння, щодо якого здійснюється кримінальний процес, учинення чи невчинення цього діяння певною особою, його винуватість або невинуватість, а також обставини, що впливають на характер і ступінь відповідальності обвинуваченого, що характеризують його особу. Документ є доказом, якщо він містить відомості, необхідні для встановлення фактичних і правових обставин кримінальної справи. Документом вважають будь-яке джерело, у якому інформацію відображено в словесно-знаковій формі або/та у вигляді фотографії, кіно-, відео-, звукозапису чи із застосуванням інших технічних засобів [9].

Окремої статті, у якій визначено перелік обставин, що підлягають доказуванню, у КПК Грузії немає, проте законодавець у визначенні поняття та переліку доказів обрав підхід, що ґрунтується на поєднанні «традиційного» для пострадянських країн визначення предмета доказування та досвіду правотворення окремих зарубіжних країн.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що в кримінальному процесуальному законодавстві країн Європи,

США та пострадянського простору підхід законодавця щодо конкретизації предмета доказування загалом й обставин, які характеризують особу обвинуваченого, зокрема, має як спільні, так і відмінні риси. Спільні полягають у тому, що згадані обставини вважаються важливими доказами та встановлюються в будь-якому провадженні, відмінні – виокремлення у вигляді окремої правової норми (зазвичай її частини) та конкретизація змісту обставин, які характеризують особу обвинуваченого, а також умови допустимості таких доказів. Зазначені підходи, на нашу думку, більше пояснюються правовою традицією й досвідом правозастосовної практики. У країнах Європи можна констатувати підхід до формування предмета доказування, орієнтований на завдання кримінального процесу безпосередньо, без додаткових конкретизацій (уточнень, роз'яснень); у країнах англосаксонської правової сім'ї – доказове право має ознаки окремої галузі, що визначає специфіку доказування; у кримінальному процесуальному законодавстві країн пострадянського простору спостерігається збереження правової традиції щодо визначення та конкретизації предмета доказування з одночасним запозиченням окремих положень щодо змісту й структури правових норм законодавства зарубіжних країн.

У контексті можливості запозичення для національного законодавства зарубіжного досвіду нормотворення слід констатувати, що чинний КПК України в частині визначення обставин, які характеризують особу обвинуваченого, потребує певного коригування, зокрема конкретизації п. 5 ст. 91 КПК України.

Позитивним досвідом правозастосовної практики варто вважати обов'язковість дотримання міжнародних договорів у галузі захисту основних прав і свобод людини, забезпечення пріоритету зазначених міжнародних норм над національними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – 2-е изд., доп. и испр. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 528.
2. Бутов В. Н. Уголовный процесс Австрии / В. Н. Бутов. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. – 200 с.
3. Zugleich online veröffentlicht auf dem Publikationsserver der Universität Potsdam URL [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pub.ub.uni-potsdam.de/volltexte/2012/6177/>. – Назва з екрана.
4. Кримінальний процесуальний кодекс Швейцарії від 5 жовт. 2007 р. (станом на 1 липня 2014 року). Swiss Criminal Procedure Code of October 5, 2007 (as amended up to July 1, 2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wipo.int/wipolex/ru/details.jsp?id=15255>. – Назва з екрана.
5. Смирнов А. В. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Туркменистана. Постатейный / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский ; под общ. ред. А. В. Смирнова. – Ашхабад, 2011. – 656 с.
6. Кримінально-процесуальний кодекс Киргизької Республіки від 30 черв. 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/kg/kg142ru.pdf>. – Назва з екрана.
7. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Білорусь від 16 лип. 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.by/world_of_law/text.asp?RN=hk9900295. – Назва з екрана.
8. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Казахстан (станом на 13 листоп. 2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852. – Назва з екрана.
9. Закон Грузії. Кримінально-процесуальний кодекс Грузії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/_09_10_2009.pdf. – Назва з екрана.